

І. М. Савка

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри теоретичної та практичної психології

Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти

Національного університету "Львівська політехніка"

НЕОБХІДНІСТЬ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ КУМУЛЯТИВНОГО ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

© Савка І. М., 2019

Розглянуто проблему нехтування поняттям кумулятивного фізіологічного афекту як обставини, яка пом'якшує провину, у вітчизняній правозастосовній практиці, незважаючи на те, що в чинному Кримінальному кодексі України передбачено таку можливість. Автор доводить необхідність призначення експертизи, щоб встановити наявність у підсудного на момент вчинення злочину стану афекту, та наводить перелік обставин, які є підставою для призначення такої експертизи і які, відповідно, необхідно з'ясувати під час ведення справи, визначає компетенцію спеціалістів із встановлення наявності стану афекту в судово-експертних дослідженнях певного виду.

Ключові слова: патологічний афект; фізіологічний афект; кумулятивний фізіологічний афект; судово-експертне дослідження; психологічна експертиза; психіатрична експертиза; комплексна психолого-психіатрична експертиза.

І. М. Савка

НЕОБХОДИМОСТЬ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ КУМУЛЯТИВНОГО ФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО АФФЕКТА

Статья посвящена проблеме игнорирования понятия кумулятивного физиологического аффекта как смягчающего вину обстоятельства в отечественной правоприменительной практике, несмотря на то, что в действующем Криминальном кодексе Украины предусмотрена такая возможность. Автор доказывает необходимость назначения экспертизы с целью установления на момент совершения преступления состояния аффекта и перечисляет обстоятельства, которые составляют причину назначения такой экспертизы и которые, соответственно, необходимо выяснить в процессе ведения дела, определяет компетенцию специалистов по установлению наличия состояния аффекта в определенных видах судебно-экспертного исследования.

Ключевые слова: патологический аффект; физиологический аффект; кумулятивный физиологический аффект; судебно-экспертное исследование; судебно-психологическая экспертиза; судебно-психиатрическая экспертиза; комплексная психолого-психиатрическая экспертиза.

I. M. Savka

Department of Theoretical and Practical Psychology

Institute of Law, Psychology and Innovative Education

Lviv Polytechnic National University,

Assoc. Prof., Ph. D.

THE NEED FOR A LEGAL EXPERT RESEARCH FOR A CUMULATIVE PHYSIOLOGICAL FACT

Annotation: This paper is dedicated to a problem of cumulative neglect the concept of physiological affect of guilt-soften circumstances in a law usage domestic practice, despite the fact that the current Criminal Code of Ukraine provides for this possibility. The author argues the need for an examination to determine the presence of the defendant at the time of

committing a crime of passion and lists the circumstances which warrant the appointment of such expertise and which, therefore, necessary to find out in the course of doing business, defines the competence of experts to determine whether the state passion takes place in a certain kind of forensic investigations.

Key words: pathological affect; physiological affect; physiological cumulative affect; forensic expert study; psychological examination; psychiatric examination; complex psychological and psychiatric examination.

Постановка проблеми. В сучасних умовах України, коли найменше довіри в українців викликає судова система, однією зі складових психологічного благополуччя особистості є впевненість у справедливості покарання за злочини. Для дотримання такого головного принципу, як індивідуалізація покарання, афективні злочини завжди необхідно відмежовувати від навмисних. В українській правозастосовчій практиці найбільш неоднозначним є розуміння та визнання стану сильного душевного хвилювання у разі, коли перша фаза фізіологічного афекту реалізується за розтягнутою у часі кумулятивною схемою. Це пов'язано, з одного боку, із тим, що призначення експертизи для встановлення стану сильного душевного хвилювання не є законодавчо обов'язковим, з іншого – з тим, що судді та слідчі мають усталене хибне переконання, що стан афекту можна однозначно встановити лише у випадку, коли злочин скоїла неосудна за результатами судово-психіатричної експертизи особа або осудна одразу після надзвичайно сильних негативних обставин, без необхідності додаткових експертиз, на розсуд судді, а в іншому випадку винні у злочині можуть легко симулювати таку обставину, як афект, що пом'якшує провину, і жодні експертизи не здатні цьому запобігти. Крім того, судді та представники правоохоронних органів мало поінформовані стосовно обставин, які провокують кумуляцію афекту, та психологічних особливостей осіб, схильних до кумуляції фізіологічного афекту, а наявність різних видів судових експертиз, їх специфіки та нерозуміння відмінностей компетенції психолога та психіатра ще більше схиляють суддів до спрощеного рішення, а саме відмови від призначення експертного дослідження взагалі. Вищезгадані обставини призводять не тільки до несправедливого вироку, а й до того, що в законодавчій базі, яку створюють найчастіше без консультації з психологами, може бути закріплена некоректна процедура встановлення кумулятивного фізіологічного афекту.

Аналіз дослідження проблеми. Незважаючи на численність спроб фахівців у галузях юриспруденції, патопсихології та юридичної психології теоретично дослідити зазначену проблему [16], ми не виявили даних щодо комплексного експериментального дослідження можливостей застосування потенціалу судово-психологічних експертиз для визначення імовірності виникнення під час вчинення злочину саме кумулятивного афекту в правозастосовчій практиці. Це зумовлено не лише неопрацьованістю організаційних умов та відповідних технологій дослідження кумулятивного афекту, але й нехтуванням самим цим поняттям у правозастосовчій практиці. З іншого боку, через колізії у правовій базі це може призвести і до некоректного визнання наявності стану афекту у ситуації, коли, з погляду юридичної психології, такого стану не могло бути. Ми довели правомірність використання стану кумулятивного фізіологічного афекту як пом'якшуючої провини обставини з погляду юридичної психології [17]. У результаті теоретичного аналізу та експериментального дослідження ми дійшли висновку, що для встановлення психологічних особливостей, які визначають схильність до кумуляції фізіологічного афекту і можуть бути зафіксовані після виходу із цього тимчасового стану на момент проведення судової експерти, необхідно комплексно вивчати настановну сферу особистості, зокрема, визначити індивідуальні емоційні, когнітивні та поведінкові настанови, їх ієрархію та рівень взаємоузгодженості; визначити соціальні стримувальні настанови контролю, їх силу та міру виснаженості залежно від психотравматичної ситуації; співвіднести конкретну інкриміновану ситуацію з рівнем активності відповідних диспозиційних настанов (оцінки ситуації, настановної поведінкової реакції, соціальних стримувальних настанов та безпосередньої форми афективної розрядки) на тлі індивідуально-

психологічних особливостей (зокрема показників інтрапунітивності–екстрапунітивності) та індивідуальних характеристик формування елементарної первинної настановної активності за методикою, яку розробив Д. М. Узнадзе [18]. Проте обґрунтування, з погляду цієї інформації, необхідності призначення судово-експертного дослідження залишається невизначеною в науковій літературі часткою проблеми, якої стосується ця стаття.

Мега статті. На підставі висновків теоретичного аналізу та результатів нашого порівняльного дослідження психологічних особливостей людей, схильних до кумуляції напруги першої фази у разі виникнення фізіологічного афекту, і людей, що схильні до класичного перебігу фізіологічного афекту, й психологічного портрета осіб, схильних до кумуляції афекту, який ми розробили раніше, обґрунтувати необхідність судово-експертного дослідження кумулятивного фізіологічного афекту.

Сьогодні в більшості кримінальних кодексів країн світу передбачено, що будь-яка особа підлягає кримінальній відповідальності та покаранню за шкоду, завдану їй суспільно небезпечними діями, тільки у тому випадку, якщо вона усвідомлювала соціальний зміст і значущість вчиненого діяння та могла регулювати свою поведінку, тобто якщо у вчиненому відображені свідомість та воля особи. З цього логічно випливає необхідність обов'язкового кваліфікованого врахування під час призначення покарання таких станів, як фізіологічний афект та “сильне душевне хвилювання”, що згадуються у законодавстві різних країн у кваліфікації злочинного діяння і, на нашу думку, позначають такі феномени [16].

Проблема психолого-юридичної характеристики фізіологічного афекту як обставини, що пом'якшує провину, має певну історію у світовій та вітчизняній юриспруденції. Ми довели, що поняття “афект” входить до прийнятого в українському законодавстві поняття “сильне душевне хвилювання”, що є підставою для пом'якшення провини. Проте дотепер в Україні визнання такої форми фізіологічного афекту, як кумулятивна, серед обставин, що пом'якшують провину, в правозастосовній практиці доволі проблематичне. Спостерігається доволі скептичне ставлення до правомірності самого цього поняття. Поряд із тим, сама можливість поступового накопичення афекту передбачена в формулюванні ст. 116 КК України, в якій серед обставин “сильного душевного хвилювання” фігурує поняття “систематичних знущань”. Аналіз кримінальних справ свідчить про невизнання судом наявності обставин, які пом'якшують провину, в тих справах, де очевидна кумулятивна (накопичувальна) форма фізіологічного афекту. Отже, юридично передбачено можливість існування й використання накопиченого (кумулятивного) афекту, хоча на практиці уникають його визнання.

Поняття “афект” та “сильне душевне хвилювання” трапляються у законодавствах різних країн. Підкреслювали значущість та актуальність всебічного розгляду феномену афекту та вивчали його у різних формах прояву багато науковців: специфіку самого феномену та рівень усвідомленості у стані афекті аналізував Ф. С. Сафуанов, фазовість перебігу І. А. Кудрявцев, особливості патологічної форми афекту Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш, аналіз фізіологічного афекту виконали В. Б. Сидоров, Г. Рітцер і І. А. Кудрявцев, Г. В. Морозов, критерії відмежування патологічного і фізіологічного афекту визначали Т. П. Печерникова, В. В. Гульдман, В. Ю. Остришко.

У загальній психології афект визначається як стрімкий і бурхливий емоційний процес вибухового характеру, що може дати таку, що не підлягає свідомому вольовому контролю, розрядку в дії [15]. Відповідно до іншого формулювання афектами називають сильні й порівняно короткочасні емоційні переживання, що супроводжуються різко вираженими руховими і вісцеральними проявами [8]. Як бачимо, відмінність наведених тлумачень полягає лише в мірі виразності афекту; коли в першому більш окреслені характерні ознаки, що містять вказівку на порушення свідомого вольового контролю дій, то в другому така конкретизація відсутня. Тим не менше, разом ці обидва визначення охоплюють усі різновиди афективних реакцій, зокрема класичний та кумулятивний його варіанти.

Безпосередньо афект є критичною фазою почуття, переживання. Афективні стани характеризують як стани зниженої правоздатності. Варто мати на увазі, що існує декілька видів афекту. Серед них виділяють два основні – патологічний і фізіологічний афект.

Патологічний афект – короткочасне, надінтенсивне переживання, що досягає такого рівня, за якого настає повне затьмарення свідомості й паралізація волі, та є наслідком стійкого психотичного розладу. Патологічний афект – такий вид афекту, що цілком виключає осудність, а отже, і кримінальну відповідальність за вчинене діяння [7; 13].

Зазвичай вважають, що патологічний афект є вираженішим, виникає раптово, як реакція на несподіваний психогенний подразник, і характеризується неадекватністю афективної реакції щодо значущості її приводу, різким психомоторним порушенням, розладом свідомості сутінкового типу, порушенням мотивування, автоматизмом дій і стадійністю перебігу [11; 22]. Тому в наукових джерелах відсутні істотні розбіжності щодо клініки патологічного афекту, адже на підставі цих характеристик сьогодні вже можна відмежувати від патологічного варіанта всіх інших афективних реакцій, зокрема фізіологічного афекту, який повторює у своїй динаміці фази патологічного афекту [5]. Відтак визначення фізіологічного афекту формулювалось через його відмежування від патологічного афекту та протиставлення йому.

Фізіологічний афект – це такий емоційний стан індивіда, за якого він є осудним, однак його свідомість істотно обмежена, відбувається короткочасний хворобливий розлад психічної діяльності неспотичного рівня, що виникає раптово під впливом зовнішніх факторів та виявляється емоціями гніву або страху, звуженням свідомості, руховим збудженням і діями, спрямованими на знищення подразника [20]. І. А. Кудрявцев наголошує, що за клінікою фізіологічний афект відповідає критеріям психічної аномалії й значно ближчий до патологічного афекту, ніж до нормальних афективних реакцій. Його вияви свідчать про істотну обмеженість здатності особи свідомо контролювати свої дії. Отже, вивчення клініки фізіологічного афекту дає підстави розглядати його як гострий реактивний афективний примежовий (непсихотичний) короткотривалий стан [8].

Юридично фізіологічний афект визнано одним із компонентів сильного душевного хвилювання, оскільки він відрізняється від нехворобливих станів саме дезорганізацією свідомості, що позначається на мірі провини [8].

Незважаючи на це, дотепер у деяких юристів зберігається хибна думка, що, на відміну від патологічного афекту, за фізіологічного афекту особа усвідомлює свої дії, може ними керувати або має змогу усвідомлювати свої дії. Саме тому традиційно вважають, що особа, яка вчинила злочин у стані фізіологічного афекту (чи в деяких інших емоційних станах), підлягає кримінальній відповідальності [25].

Юридична психологія виділяє так званий класичний фізіологічний афект, коли перша фаза мінімальна за часом і розрядка настає майже миттєво. Класичному фізіологічному афекту не передують ні тривалі конфлікти, ні розтягнута у часі психотравматична ситуація. Розрядка настає внаслідок конкретної ситуації, яку людина суб'єктивно оцінює як надпотужно афектогенну. Традиція кваліфікації такої форми фізіологічного афекту в правозастосовній практиці українських судів уже сформована. Поряд із класичною виділяють кумулятивну форму фізіологічного афекту.

Класична та кумулятивна форми фізіологічного афекту відрізняються тільки перебігом першої фази. За проявом і класичний, і кумулятивний афекти у фазі розрядки повністю ідентичні: емоційно забарвлене звуження свідомості та самоконтролю, бурхливі руйнівні поведінкові реакції тощо. В обох видах провідною ознакою фізіологічного афекту в фазі розрядки є раптовість її виникнення як для самого суб'єкта, так і для стороннього спостерігача. Варто зауважити, що в юридичному визначенні раптовості законодавець звертає увагу саме на фазу активних дій, а тому перша фаза (довготривала вона чи короткочасна) юридичного значення не має. Тому не має значення тривалість першої фази, а провідного значення набуває лише раптовість (суб'єктивна та об'єктивна несподіваність) самого вибуху, що повністю відповідає юридичному визначенню сильного душевного хвилювання [16].

Отже, необхідно наголосити, що кумулятивний фізіологічний афект, як і класична форма фізіологічного афекту, можуть бути підставою для пом'якшення покарання [17].

Поряд із цим залишається відкритим питання про відмінність фізіологічного афекту від інших емоційних станів, таких як, наприклад, емоційна напруга, стрес, фрустрація тощо. Інакше виникає тенденція ставити знак рівності між станом сильного душевного хвилювання і такими станами.

Ми довели, що некоректно вважати безпосередньо стрес, фрустрацію, емоційне порушення, емоційну напругу чи психічне напруження підставою для визнання сильного душевного хвилювання. Ці стани можуть бути різними варіантами (чи етапами) перебігу першої фази накопичення афекту, внаслідок яких настає афективний спалах, і неконтрольованою реакцією розрядки. Тому в експертній практиці їх необхідно враховувати як передумови подальшої розрядки, що автоматично передбачають, залежно від часу накопичення, визнання кумулятивного характеру афекту [16].

Інколи обвинувачуваний вчиняє злочин у стані алкогольного сп'яніння й водночас виявляє ознаки афективного стану. Власне фізіологічний афект у стані алкогольного сп'яніння виникнути принципово не може. Доросла людина знає про можливий вплив алкоголю на психічний стан людини і свідомо його вживає, тому законодавець кваліфікує вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння як обставину, яка обтяжує провину.

Починаючи розгляд проблеми експертного встановлення кумулятивного афекту, потрібно передусім проаналізувати ті об'єктивні обставини, що можуть схилити слідство, суд чи адвокатів до рішення про необхідність призначення такої експертизи.

У кримінальному законодавстві України, згідно із ч. 2 та 3 ст. 12 КК, злочини, вчинені в стані сильного душевного хвилювання, зараховано до злочинів невеликої та середньої тяжкості, адже максимальна санкція за найтяжчий злочин, а саме – вбивство в стані сильного душевного хвилювання передбачає покарання до п'яти років позбавлення волі (ч. 2 ст. 116 КК). На думку юристів, це продиктовано такими обставинами:

1. Сильне душевне хвилювання (афект) виникає не саме собою, а є прямим наслідком протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку самого потерпілого. В такому випадку поведінка потерпілого явно провокаційна, а відтак він сам частково винен у заподіянні йому шкоди. Інакше кажучи, провину за заподіяну шкоду розділено на обидві сторони.

2. Злочини в стані афекту не містять навмисності, адже умисел у суб'єкта є спонтанним внаслідок афективного звуження свідомості через гальмування кори головного мозку і розгальмування підкіркових центрів. У цьому стані індивід нечітко усвідомлює характер вчинюваного і майже не здатний передбачити можливих наслідків. Ці ознаки частково виключають заздалегідь спланований прямий умисел (згідно із ч. 2 ст. 24 КК) і набувають ознак порівняно непрямого умислу. За всіх цих обставин й зроблено висновок, що афективні злочини принципово не можуть бути тяжкими через відсутність свідомого посягання на правоохоронювані цінності й тому не становлять підвищеної суспільної небезпеки в майбутньому [21].

Отже, із зазначеного випливає необхідність вимоги обов'язкового проведення судових психолого-психіатричних експертиз у всіх випадках, коли можна вважати, що злочин вчинений не у звичайному психічному стані, щоб не пропустити обставини, яка пом'якшує провину, і не покарати надмірно особу, що не могла контролювати своїх дій. Адже у такому випадку особа не становить великої суспільної небезпеки у майбутньому.

Аналізувати необхідність призначення та проведення судово-експертного дослідження кумулятивного афекту можна і з міркувань недопущення помилкового пом'якшення покарання у випадках, коли стану афекту з погляду юридичної психології бути не може.

Тому наступним кроком буде аналіз обставин у матеріалах справи, які повинні стати критеріями обов'язкового призначення судово-експертного дослідження на предмет наявності в обвинуваченого на момент вчинення злочину сильного душевного хвилювання як обставини, що пом'якшує провину.

Як ми вже довели, кумулятивний афект має таку саму природу, як і класичний фізіологічний афект. Йому притаманні ті самі фази перебігу, такі ж ознаки: раптовість та неконтрольований характер дій. Єдиною відмінністю є розтягнутість у часі першої фази, під час якої під впливом стримувальних установок не виникає миттєва розрядка, а відбувається кумуляція афекту. Сама ж афективна розрядка залишається стандартною (раптовою, експлозивною, руйнівною, неконтрольованою, емоційно забарвленою та порівняно короткочасною). Тому, розпочинаючи розгляд проблеми необхідності експертного визначення кумулятивного афекту, зупинимось на загальному описі тих поведінкових складових, які вказують саме на афективну природу інкримінованого вчинку.

Зазвичай перше, що вказує на афективність вчинку, є характер зазіхання. Будучи імпульсивним, воно не може бути продуманим, умотивованим та підготовленим і мусить бути в прямому причинному зв'язку із неправомірними чи аморальними діями потерпілого [20]. Відсутність хоча б однієї із цих двох провідних ознак унеможливорює стан афекту. Навіть наявність експертного дослідження у матеріалах справи, у разі, коли воно не враховує вищезгаданих характеристик зазіхання, може призвести до помилкових висновків.

Показовою вважаємо кримінальну справу 1-13/2008 від 10.09.2008 р. (Роменський міськрайонний суд). 18.01.2007 р. ОСОБА_4, разом зі своєю співмешканкою, їхали на кінній підводі та зустріли автомобіль під керуванням раніше судимого ОСОБА_1, з яким була його знайома. ОСОБА_1, побачивши ОСОБА_4, помилково вирішив, що це саме він раніше не надав йому допомоги, коли його автомобіль застряг у колії. ОСОБА_1 почав переслідувати підводу. ОСОБА_4, злякавшись незнайомого переслідувача, втік з підводи, залишивши свою співмешканку. ОСОБА_1 почав вимагати від неї, щоб вона показала, де мешкає ОСОБА_4. Коли ж вона не погодилась, нападник ОСОБА_1 декілька разів ударив її по обличчю і під тиском примусив зовсім роздягтися. В цей час ОСОБА_4 зателефонував до своєї матері ОСОБА_3 та до чоловіка сестри, прохаючи їх про допомогу. Мати, почувши, що на її сина та його співмешканку напали з погрозами невідомі особи, разом з чоловіком і зятем приїхали у зазначене місце. Побачивши, як над співмешканкою сина познущався ОСОБА_1 і не знайшовши сина, мати підійшла до автомобіля ОСОБА_1, розбила скло та викрала майно, належне ОСОБА_1. Потім, щоб помститись за протиправні дії, ОСОБА_3, під погрозою застосування фізичної сили та побиття, помістила знайому нападника до багажника автомобіля зятя. Не доїжджаючи до села, ОСОБА_3 випустила знайому нападника, після чого, із застосуванням фізичної сили, завдаючи ударів руками і ногами по різних частинах тіла, роздягла її та відкрито заволоділа її майном.

Згідно із висновками судово-психіатричної експертизи, ОСОБА_3 психічних розладів, які належать до медичних та юридичних критеріїв неосудності, не виявила. Разом з тим, під час скоєння інкримінованого їй діяння була в стані значної емоційної напруги, яка як фізіологічний афект істотно вплинула на свідомість та поведінку підекспертної, обмежувала її здатність прогнозувати наслідки своєї поведінки, що може бути передумовою для кваліфікації в суді “сильного душевного хвилювання”.

З цього прикладу видно, що мати потерпілого справді могла перебувати в стані емоційного напруження, дізнавшись про напад на сина та побачивши наслідки знущання над його співмешканкою. Однак подальші її дії були явно не афективними, адже це кілька епізодів, розтягнутих у часі, вони були більш-менш логічними, спрямованими не на джерело конфлікту, а, передусім, на його майно, а потім – на знайому нападника та її майно. В стані афекту особа через звуження свідомості просто не здатна до багатоетапного планування. Тому в цьому прикладі вбачаємо некоректність експертного висновку щодо прирівнювання такої емоційної напруги до фізіологічного афекту, і тим паче, визнання його передумовою можливості кваліфікації судом як сильного душевного хвилювання.

Справді, здебільшого афект є наслідком насильства чи образи, але спричинити його може й інформація про суспільно небезпечні або аморальні діяння, які вчинені раніше, що і враховують у судовій практиці. Подразником, що викликає афект, може слугувати також усвідомлення результатів насильства. Ще афект може виникнути і від спогаду про насильство, знущання чи образи. Але у будь-якому разі доказом наявності афекту завжди є така його органічна властивість, як раптовість та неконтрольованість [21].

Відтак, ці первинні ознаки й повинні стати приводом для обов'язкового проведення експертного дослідження на предмет афекту. На це можуть вказувати не лише об'єктивні обставини, але і навіть зовнішні прояви поведінкових реакцій особи та її фізіологічні зміни. Наприклад, якщо винний у момент здійснення злочину через поранення чи інакше втратив кров, біологічна експертиза може визначити підвищення рівня адреналіну, що є однозначним показником переживання сильної емоції. На афект також можуть вказувати показання свідків чи потерпілого про незвичайний зовнішній

вигляд суб'єкта чи неадекватність його поведінки. Важливо оцінити індивідуально-психологічні риси характеру суб'єкта, його темперамент, дратівливість, емоційність тощо.

У ході розслідування кримінальної справи необхідно встановити обставини і фактори, що могли передувати протиправним діям чи спровокувати виникнення афекту. До них можна зарахувати попередню психотравматичну обстановку, конфлікти, неприязні стосунки тощо. Особливого значення ці обставини, що передували події та вплинули на перебіг першої (підготовчої) фази афекту, набувають у кумулятивних афектах. Адже, як ми вже продемонстрували, саме внаслідок тривалої та систематичної протиправної чи аморальної поведінки потерпілого може виникнути емоційне напруження як передумова подальшої афективної розрядки. У таких умовах відбувається кумуляція афекту, що може привести до афективного спалаху у відповідь навіть на незначний, з погляду стороннього спостерігача, привід. Особливо на цю обставину необхідно звернути увагу під час розгляду кримінальної справи, коли об'єктивно не надто значний привід призводить до неадекватного агресивного спалаху, адже це може бути ознакою саме кумулятивного афекту. В таких ситуаціях безпосереднім приводом для виникнення афекту може стати чергове чи повторне насильство, знущання, образа, яка зі сторони не видається значною, але суб'єктивно сприймається як остання крапля в цілій низці попередніх виснажливих конфліктів. Особливо це стосується правослухняних людей зі стійкими соціальними установками, які й були тією силою, що тривалий час утримувала індивіда від злочинної розрядки. На думку науковців, саме такі тривалі психотравматичні ситуації здатні вивести з ладу будь-яку цілком здорову нервову систему, зокрема й сильного типу [14]. У таких випадках, коли неправомірні дії потерпілого продовжувалися впродовж тривалого проміжку часу, оцінити характер і серйозність безпосереднього приводу, що викликав афективну розрядку, неможливо без урахування попередньої поведінки потерпілого.

У контексті нашого дослідження кумулятивного афекту на цій обставині варто наголосити, адже в правозастосовній практиці й досі прийнято вважати, що злочин у стані афекту скоюється раптово, як безпосередня реакція на ситуацію неправомірних дій потерпілого [23]. Ще з радянських часів слідчі та судді традиційно вважають, що тривалий проміжок у часі між психотравматичною ситуацією і самим злочином виключає його афективну природу [3]. Однак, як ми довели, на практиці доволі часті й ситуації кумулятивного афекту. Відтак наголосимо, що сама розрядка справді є раптовою, а причина може бути й віддалена в часі, що й необхідно з'ясувати під час досудового слідства та судового розгляду обставин, що передували злочину.

Раптовість настання другої фази афекту визначається стосовно його остаточної таки обмеженості в часі, хоча тривалість афекту залежить від багатьох факторів, зокрема від психофізичних якостей людини, гостроти конфліктної ситуації, суб'єктивної ваги для підсудного провокації з боку потерпілого. Але безперечно одне – безпосередня афективна розрядка може тривати секунди чи хвилини, але не години, і повинна закінчитися до моменту виснаження, інакше злочинне зазіхання не може бути кваліфіковане як вчинене в стані афекту. Це положення ми дуже чітко продемонстрували вище на прикладі кримінальної справи 1-13/2008 від 10.09.2008 р.

Аналізуючи під час розгляду справи таку якісну ознаку афекту, як раптовість його виникнення, треба зазначити, що таку раптовість можна розглядати лише безпосередньо в контексті другої фази, а саме – афективної розрядки. Раптовість при виникненні афекту не слід розглядати тільки як негайну відповідну реакцію на конкретно ситуативний вчинок потерпілого. Нетривалий розрив у часі між виникненням афекту і моментом злочину можливий, але за неодмінної умови – збереження в цей період стану афекту у винного, адже раптовість є ознакою афекту, а не безпосереднього початку здійснення злочинних дій. Аналіз кримінальних справ досліджуваної категорії показує, що близько 30 % – це випадки, коли винний, безпосередньо під впливом афекту, перед убивством щось робить. Наприклад, біжить в іншу кімнату, щоб узяти зброя злочину, переслідує потерпілого, проникає у будинок тощо [19].

Окремою ознакою афекту, яка повинна привернути увагу під час аналізу кримінальної справи, є хаотичність множинних заподіяних травм та поранень. За даними проведених статистичних досліджень, у 15 % випадків афективні дії винного були пов'язані із нанесенням потерпілому безлічі ударів і поранень, що були особливо жорстокими і відображали його надзвичайно сильне

емоційне порушення і крайнє озлоблення [4; 20.]. Часто суб'єкт використовує як знаряддя підручні предмети (молоток, сокиру тощо), що також може нагадувати жорстокість. Але у таких випадках, якщо дії винного щодо потерпілого відзначались особливою жорстокістю, але безпосередньо в стані афекту, то такі дії варто розглядати як вчинені в стані афекту, а не як заподіяні з особливою жорстокістю.

І останнє, що треба враховувати, вивчаючи кримінальну справу, – це подальша поведінка суб'єкта, оскільки третя фаза афекту також має характерні особливості. За даними багатьох наукових досліджень, винний незабаром після вчинення злочину швидко переходить від гніву до глибокого каяття, жалості до потерпілого (30 %), прагне йому допомогти (26 %), повідомляє про подію міліцію (29 %) або, не тямлячи себе від розпачу, тікає з місця події (понад 50 %) [1; 6; 10; 20]. У випадках особливо сильного афекту після завершення злочину в особи, як правило, спостерігається “нестандартна” поведінка, вона нерідко засинає внаслідок остаточного афективного виснаження, іноді безпосередньо на місці злочину чи неподалік. У неї спостерігається дезорганізованість рухів та поведінкових реакцій, на що можуть звернути увагу свідки. Зі слів самих обвинувачуваних, нерідко у них спостерігається порушення сприйняття часу (об'єктивний час після злочину вони суб'єктивно сприймають скорочено чи розтягнуто). Можливі зміни й просторового сприйняття, коли об'єкти викривлюються чи затуманюються.

Ці спостереження повинні привернути увагу слідчого, адвоката чи судді та одразу ж зумовити подання запиту на проведення експертизи. Причому, з урахуванням вищезгаданого, необхідно, щоб за наявності таких обставин судово-експертне дослідження було законодавчо обов'язковим.

У судовій практиці для вирішення питання про наявність афекту у винного в момент здійснення злочину частіше впроваджується проведення комплексної психолого-психіатричної експертизи (далі КСППЕ), інколи – судово-психологічної. Психологічна частина експертизи на підставі психічного статусу підекспертного (темпераменту, характеру тощо), наявності обставин, що впливають на виникнення сильної емоції, даних про зовнішній їхній вигляд і особливості поведінки і результатів біохімічного дослідження речовинних доказів дає висновок про те, чи переживав досліджуваний афект (який саме і якого рівня). Психіатрична ж частина експертизи, на підставі тих самих даних, а також з урахуванням можливої патології обстежуваного, здійснює диференціальну діагностику на наявність патологічного афекту. Разом експерти роблять висновок про наявність фізіологічного афекту. Основне ж завдання як судово-психіатричної, так і судово-психологічної експертизи полягає у встановленні двох основних груп обставин, що цікавлять слідчого чи суд: характер психічного стану та оцінка його впливу на поведінку підекспертного [24].

Висновки. Ми довели необхідність обов'язкового проведення судових психолого-психіатричних експертиз у всіх випадках, коли можна вважати, що злочин вчинено не у звичайному психічному стані, щоб не пропустити обставини, яка пом'якшує провину, і не покарати надмірно особу, що не могла контролювати своїх дій. Адже у такому випадку особа не становить великої суспільної небезпеки у майбутньому.

Варто зазначити, що обов'язковість призначення судово-експертного дослідження обставин справи та особистості обвинуваченого виникає, коли в слідчого чи суду є припущення, що ці стани могли вплинути на обмеження здатності суб'єкта злочину повною мірою усвідомлювати значення своїх дій або керувати ними.

Підставою для обов'язкового призначення у таких випадках є неадекватна поведінка обвинувачуваного в момент вчинення інкримінованих діянь, велика кількість ушкоджень у жертви, наявність тривалого конфлікту з нею і, разом з тим, раптовість самого криміногенного діяння, посилення обвинувачуваного на зміну в усвідомленні ситуації, неповноту осмислення та сприйняття в момент вчинення злочину, висловлювання про неможливість у той час володіти собою, витіснення з пам'яті окремих епізодів вчиненого тощо. Така необхідність зумовлена тим, що в цьому випадку йдеться про юридичний критерій визнання фізіологічного афекту, і, зокрема кумулятивного його варіанта, як підстави подальшої кваліфікації діяння.

Аналізувати необхідність призначення та проведення судово-експертного дослідження кумулятивного афекту можна і з міркувань недопущення помилкового пом'якшення покарання у випадках, коли стану афекту з погляду юридичної психології бути не може.

Незалежно від виду фізіологічного афекту, безпосередня афективна розрядка може тривати секунди чи хвилини, але не години, і повинна закінчитися до моменту виснаження, інакше злочинне зазіхання не можна кваліфікувати як вчинене в стані афекту. Вказує на афективність вчинку і характер зазіхання. Воно не може бути продуманим, вмотивованим та підготовленим і мусить бути в прямому причинному зв'язку із неправомірними чи аморальними діями потерпілого. Здебільшого афект є наслідком насильства чи образи, але спричинити його може й інформація про вчинені раніше суспільно небезпечні або аморальні діяння. Подразником, що викликає афект, може слугувати також усвідомлення результатів насильства, афект може виникнути і унаслідок спогаду про насильство, знущання чи образи. Ознакою можливого афекту може бути і значна втрата крові перед інкримінованими діями. Але у будь-якому разі доказом наявності афекту завжди є така його органічна властивість, як раптовість та неконтрольованість.

Для того, щоб визначити, чи стан обвинувачуваного на момент вчинення злочину був не звичайним, у ході розслідування кримінальної справи також необхідно встановити обставини і фактори, що могли передувати афекту. До них можна зарахувати попередню психотравматичну обстановку, конфлікти, неприязні стосунки тощо. Особливо на цю обставину необхідно звернути увагу під час розгляду кримінальної справи, коли об'єктивно не надто значний привід призводить до неадекватного агресивного спалаху, адже це може бути ознакою саме кумулятивного афекту.

Повинна враховуватися під час вивчення кримінальної справи і подальша поведінка суб'єкта. Зокрема, якщо винний незабаром після вчинення злочину швидко переходить від гніву до глибокого каяття, жалості до потерпілого, прагне йому допомогти, повідомляє про подію міліцію, не тямлячи себе від розпачу, тікає з місця події, або ж засинає безпосередньо на місці злочину чи неподалік.

Інколи обвинувачуваний вчиняє злочин у стані алкогольного сп'яніння й водночас виявляє ознаки афективного стану. Але власне фізіологічний афект у стані алкогольного сп'яніння виникнути принципово не може. Доросла людина знає про можливий вплив алкоголю на психічний стан людини і свідомо його вживає, тому законодавець кваліфікує вчинення злочину в стані алкогольного сп'яніння як обставину, яка обтяжує провину.

КСПЕ істотно розширює можливості оцінки афективних станів, зараховуючи до неї не тільки діагностику патологічного афекту, але й визначення глибини нормальних психологічних реакцій, зокрема виразності емоційного порушення, що виникло в момент злочину. Останнє дає змогу кваліфікувати стан обвинувачуваного як "афект", що входить до поняття "сильного душевного хвилювання", прийнятого в українському законодавстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антомян Ю. М., Бородин С. В. Преступное поведение и психические аномалии. М.: Спарк, 1998. 214 с.
2. *Бюллетень Верховного Суда СССР*, 1968. № 2. С. 6.
3. *Бюллетень Верховного Суда СССР*, 1974. № 1. С. 9.
4. Дмитриева Т. Б., Сафуанов Ф. С. Критерии ограниченной способности к осознанию и регуляции криминально-агрессивных действий обвиняемых (по материалам комплексной судебной психолого-психиатрической экспертизы). *Российский психиатрический журнал*. 2001. № 3. С. 48–57.
5. Доброгаева М. С. Патоморфоз исключительных состояний. Патоморфоз психических заболеваний в судебно-психиатрической клинике: сб. научн. трудов. М.: [б. и.], 1985. С. 51–59.
6. Иванов Н. Г. Аномальный субъект преступления: проблемы уголовной ответственности. М.: Закон и право: ЮНИТИ, 1998. 224 с.
7. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін.; за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. К.: Ін Юре 2003. 1196 с.
8. Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / Игорь Александрович Кудрявцев. М.: Юридическая литература, 1988. 224 с.
9. Леонтьев А. Н. Потребности, мотивы, эмоции / Алексей Николаевич Леонтьев. М.: [б. и.], 1971. 39 с.
10. Лысков В. Д. Проблема психических состояний в практике судебно-психологической

експертизы. *Экспериментальная и прикладная психология*. Л., 1981. Вып. 10. 11. Лунц Д. Р. Судебно-психиатрическая экспертиза исключительных состояний. *Вопросы судебно-психиатрической экспертизы*. М., 1955. С. 94–103. 12. Морозов Г. В. Исключительные состояния / Судебная психиатрия: руководство для врачей. М., 1988. С. 340–353. 13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка]. Вид. 3-тє, переробл. та доповн. К.: Атіка, 2004. 1056 с. 14. Ольшевская О. Роль и значение эмоций / Ольга Ольшевская. Минск: Беларусь, 1968. 115 с. 15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. Изд. 2-е. М.: [б. и.], 1946. 781 с. 16. Савка І. М. Феномен психологічного афекту у психологічних теоріях та юриспруденції. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*: зб. наук. праць. Львів: ЛьвДУВС, 2010. Вип. 1. С. 176–219. (Серія “Психологічна”). 17. Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект як пом’якшуюча провину обставина. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*: зб. наук. праць. Львів: ЛьвДУВС, 2011. Вип. 2. С. 71–85. (Серія “Психологічна”). 18. Савка І. М. Особливості настановної сфери осіб, схильних до кумуляції фізіологічного афекту. *Проблеми екстремальної та кризової психології*: зб. наук. праць. Вип. 14. Ч. II. Х.: НУЦЗУ, 2013. 432 с. С. 303–314. 19. Сафуанов Ф. С. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза обвиняемых в криминально-агрессивных действиях: диагностические и экспертные оценки: аналитический обзор. М., 2003. 64 с. 20. Сидоров Б. В. Аффект. Его уголовно-правовое и криминологическое значение: социально-психологическое и правовое исследование / Борис Васильевич Сидоров. Казань: КГУ, 1978. 248 с. 21. Ткаченко В. И. Квалификация убийств и телесных повреждений в состоянии сильного душевного волнения. *Вопросы криминалистики*. 1964. № 12. С. 42–47. 22. Фелинская Н. И. Реактивные состояния в судебно-психиатрической клинике / Нина Игнатьевна Фелинская. М.: [б. и.], 1968. 292 с. 23. Шаргородский М. Д. Ответственность за преступления против личности / Михаил Давидович Шаргородский. Л.: Изд-во ЛГУ, 1953. 108 с. 24. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза: организация и проведение / Александр Романович Шляхов. М.: Юрид. лит., 1979. 166 с. 25. Ritzel G. Forensisch-psychiatrische Beurteilung der Affekttat. *Munchener Medizinische Wochenschrift*. 1980. 122 ; № 17. S. 623–627.

REFERENCES

1. Antonian Yu. M., Borodyn S. V. *Prestupnoe povedenye u psykhycheskye anomaly* [Criminal behavior and mental anomalies]. М.: Spark, 1998. 214 p. 2. *Biulleten Verkhov-noho Suda SSSR* [Bulletin of the Supreme Court of the USSR], 1968. No. 2. P. 6. 3. *Biulleten Verkhovnoho Suda SSSR* [Bulletin of the Supreme Court of the USSR], 1974. No. 1. P. 9. 4. Dmytryeva T. B., Safuanov F. S. *Kryteryu ohranychennoi sposobnosti k osoznanyiu u rehuliatsyy krymynalno-ahressyvnykh deistviy obvyniaemykh (po materyalam kompleksnoi sudebnoi psykholoho-psykhyatrycheskoi ekspertyzy)* [Criteria of limited ability to realize and regulate criminal-aggressive actions of the accused (based on materials of complex forensic psycho-psychiatric examination)]. Rosyyskiy psykhyatrycheskiy zhurnal. 2001. No. 3. P. 48–57. 5. Dobrohaeva M. S. *Patomorfoz yskliuchytelnykh sostoianiy / M. S. Dobrohaeva* [Pathomorphosis of exceptional states]. Patomorfoz psykhycheskykh zabolevanyi v sudebno-psykhyatrycheskoi klynyke: sbornyk nauchnykh trudov. М.: [б. у.], 1985. P. 51–59. 6. Yvanov N. H. *Anomalnyi subyekt prestupleniya: problemy uholovnoi otvetstvennosti* [Anomalous subject of crime: problems of criminal liability]. М.: Zakon y pravo: YuNYTY, 1998. 224 p. 7. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar* Criminal Code of Ukraine: Scientific and Practical Commentary / Yu. V. Baulin, V. I. Borysov, S. B. Havrysh ta in.; za zah. red. V. V. Stashysa, V. Ia. Tatiisia. К.: In Yure, 2003. 1196 p. 8. Kudriavtsev Y. A. *Sudebnaia psykholoho-psykhyatrycheskaia ekspertyza* [Forensic Psychological-Psychiatric Expertise] / Yhor Aleksandrovych Kudriavtsev. М.: Yurydycheskaia lyteratura, 1988. 224 p. 9. Leontev A. N. *Potrebnosty, motyvy, emotsyy* [Needs, motives, emotions] / Aleksei Nykolaevych Leontev. М.: [б. у.], 1971. 39 p. 10. Lyskov V. D. *Problema psykhycheskykh sostoianiy v praktyke sudebno-psykholohycheskoi ekspertyzy* [The problem of mental states in the practice of forensic psychological examination]. *Экспериментальная и прикладная психология*. Л., 1981. Вып. 10. 11. Lunts D. R. *Sudebno-psykhyatrycheskaia ekspertyza*

yskliuchytelnykh sostoianyi [Forensic psychiatric examination of exceptional states]. *Voprosy sudebno-psykhyatrycheskoi ekspertyzy*. M., 1955. P. 94–103. 12. Morozov H. V. *Yskliuchitelnye sostoianiya* [Exceptional states]. *Sudebnaia psykhyatryia: Rukovodstvo dlia vrachei*. M., 1988. P. 340–353. 13. *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnogo kodeksu Ukrainy* [Scientific and Practical Commentary of the Criminal Code of Ukraine] / [za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka]. Vyd. 3-e, pererobl. ta dopovn. K.: Atika, 2004. 1056 p. 14. Olshevskaia O. *Rol y znachenye emotsyi* [The role and meaning of emotions] / Olha Olshevskaia. Mynsk: Belarus, 1968. 115 p. 15. Rubynshtein S. L. *Osnovy obshchei psykholohyy* [Fundamentals of General Psychology] / Serhei Leonydovych Rubynshtein. Yzd. 2-e. M.: [b. y.], 1946. 781 p. 16. Savka I. M. *Fenomen psykholohichnogo afektu u psykholohichnykh teoriakh ta yurysprudentsii* [The phenomenon of psychological affect in psychological theories and jurisprudence]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: zb. nauk. prats.* Lviv: LvDUVS, 2010. Vyp. 1. P. 176–219. (Seriiia “Psykhologichna”). 17. Savka I. M. *Kumuliatyvnyi fiziolohichniy afekt yak pomiakshuiucha provynu obstavyna* [Cumulative physiological affect as a mitigating circumstance]. *Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav: zb. nauk. prats.* Lviv : LvDUVS, 2011. Vyp. 2. P. 71–85. (Seriiia “Psykhologichna”). 18. Savka I. M. *Osoblyvosti nastanovnoi sfery osib, skhlynykh do kumuliatyii fiziolohichnogo afektu* [Peculiarities of the setting sphere of persons prone to cumulation of physiological affect]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats.* Vyp. 14. Ch. II. Kh.: NUTsZU, 2013. 432 p. S. 303–314. 19. Safuanov F. S. *Kompleksnaia sudebnaia psykholoho-psykhyatrycheskaia ekspertyza obvyniaemykh v krymynalno-ahressyvnykh deistviakh: dyahnostycheskye y ekspertnye otsenky. Analytycheskyi obzor* [Complex forensic psycho-psychiatric examination of defendants in criminal-aggressive actions: diagnostic and expert assessments. Analytical review]. M., 2003. 64 p. 20. Sydorov B. V. *Affekt. Eho uholovno-pravovoe y krymynolohycheskoe znachenye: sotsyalno-psykhologhycheskoe y pravovoe yssledovanye* [Its criminal-legal and criminological significance: social-psychological and legal research] / Borys Vasylevych Sydorov. Kazan: KHU, 1978. 248 p. 21. Tkachenko V. Y. *Kvalyfykatsyia ubyistv y telesnykh povrezhdeniy v sostoianny sylnoho dushevnoho volnennia* [Qualification of murders and personal injuries in a state of intense emotional excitement] / Vasylyi Yvanovych Tkachenko. *Voprosy krymynalystyky.* 1964. No. 12. P. 42–47. 22. Felynskaia N. Y. *Reaktyvnye sostoianiya v sudebno-psykhyatrycheskoi klynyke* [Reactive states in forensic psychiatric clinic] / Nyna Yhnatevna Felynskaia. M.: [b. y.], 1968. 292 p. 23. Sharhorodskiy M. D. *Otvettvennost za prestupleniya protyv lychnosti* [Responsibility for crimes against the individual] / Mykhayl Davydovych Sharhorodskiy. L.: Yzd-vo LHU, 1953. 108 p. 24. Shliakhov A. R. *Sudebnaia ekspertyza: orhanyzatsyia y provedenye* [Judicial expertise: organization and carrying out] / Aleksandr Romanovych Shliakhov. M.: Yuryd. lyt., 1979. 166 p. 25. Ritzel G. *Forensisch-psihiatrische Beurteilung der Affekttat* [Forensic Psychiatrist’s Beurteilung der Affekttat]. *Mnchener Medizinische Wochenschrift.* 1980. 122; No. 17. P. 623–627.

Дата надходження: 15.07.2019 р.